

ΘΕΟΧΑΡΟΥΣ ΕΥΣΤ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, δ.Φ.

Η ΠΑΝΩΛΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΔΗΜΙΩΝ
ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Αφορμήν διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς παρούσης ἐργασίας ἔδωκεν ἡ ἀνάγκη τεκμηριώσεως χωρίων τινῶν διαφόρων κειμένων, ἐν οἷς ὑπάρχουν ἀναφοραὶ εἰς λοιμοὺς πλήξαντας κατὰ καιροὺς τὴν Κρήτην. Πρόθεσίς μου ὑπῆρξεν ἡ συναγωγὴ τῶν εἰδήσεων τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς ἐπιδημίας τῆς πανώλους, ἡ δοκιμασία τῶν φυτῶν πληγῶν τῆς Κρήτης ἀποδεκατίζουσα συχνάκις τὸν πληθυσμόν. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον δχι μόνον διότι ἀναφέρεται εἰς τὰς περιπτείας καὶ δοκιμασίας τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰς θεομηνίας (σεισμούς¹, λοιμούς, λιμούς κλπ.) πληροφορίαι συμβάλλουν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Ἰστορίας καὶ βοηθοῦν εἰς τὴν διαφώτισιν ποικίλων προβλημάτων.

A'

Ως γνωστόν, ἡ πανώλης² ἐπληγτεῖν ἀνέκαθεν τὰς μεσογειακὰς χώρας καὶ εἰς πολλὰς τούτων, ιδίως εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον, ἐλάμβανε συχνάκις μορφὴν ἐνδημίας. Ἡ Κρήτη, κατέχουσα κεντρικὴν θέσιν εἰς

1. Τοὺς σεισμοὺς τῆς Κρήτης ἐμελέτησεν ὁ γνωστὸς Κρητολόγος Ἐλ. Πλακής, ἐν Κρητ. Χρον. Δ', 1950, σσ. 463 - 526.

2. Ἡ λέξις οὖσα ἀρχῆθεν ἐπίθετον (οὐ, ἡ πανώλης, τὸ πανόλες = πανώλεθρος, σφόδρα ὀλέθριος) ἐλήφθη ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἰατρικῇ ὡς οὐσιαστικὸν ὄνομα δξείας λοιμώδους νόσου λίαν θανατηφόρου, γνωστῆς διὰ τοῦ κοινοῦ ὀνόματος «πανούκλα». Ἔνιαχοῦ λέγεται καὶ «σκορδούλα», ή, κατ' εὐφημισμόν, «εὐλογημένη», λόγῳ δὲ τῆς μεγάλης θνητιμότητος καὶ «θανατικόν». Πρβλ. Ν. Πολίτου, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ΔΙΕΕ, Α', 1883, σσ. 1 - 30, ἐν σσ. 19 - 28. Ἡ λέξις πανούκλα (καὶ ἐν Κρήτῃ πανώλη) προέρχεται ἐκ τῆς μεταγενεστέρας λατινικῆς καὶ παράγεται ἐκ τοῦ panus (εἶδος οἰδηματος). Πρβλ. Du Cange, Glossarium mediae et infimae Graecis Latinis, ἐν λ. panocula καὶ τοῦ αὐτοῦ, Glossarium mediae et infimae Latinitatis, ἐν λ. panucula. Πρβλ. ὥσπειρος, Ν. Π. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικό Λεξικό τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1967², σ. 261.

τὸν μεσογειακὸν χῶρον καὶ συνδεομένη μετὰ τῶν ἄλλων χωρῶν διὰ θαλασσίων μόνον ὁδῶν, ἡτο πάντοτε εὐαίσθητος εἰς τὰς λοιμικὰς νόσους¹ τῶν παραμεσογείων περιοχῶν. Δυστυχῶς διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τῆς Κρήτης δὲν ἔχομεν εἰδήσεις περὶ ἐπιδημιῶν. 'Αλλ' ἡ ἀπουσία εἰδήσεων οὐδόλως σημαίνει βεβαίως καὶ ἀπουσίαν ἡ σπάνιν ἐπιδημικῶν νόσων. Ἀπεναντίας, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς συχνότητος τῶν ἐπιδημιῶν εἰς μεταγενεστέρας ἐποχάς ὡς λ.χ. κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐνετοκρατίας, ἐξ ἣς ἔχομεν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας, δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ίδεαν περὶ τῆς συχνότητος καὶ ἐντάσεως τούτων καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους (καὶ βυζαντινοὺς) χρόνους. Περὶ τὸ 1400 π.Χ. ἀναφέρεται ἡ πανώλης τῶν Φιλισταίων², ἡ ὥστα πιθανώτατα ἐπληξεῖ καὶ τὴν Κρήτην.

Οἱ Ἡρόδοτος (VII, 171) παραδίδει, ὅτι μετὰ τὸν Τρωικὸν πόλεμον παρετηρήθη ἐν Κρήτῃ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ ὅφειλομένη εἰς λοιμόν: «ἀπὸνοστήσασι (Κρησίν) ἐκ Κρήτης λιμόν τε καὶ λοιμὸν γενέσθαι καὶ αὐτοῖσι καὶ τοῖσι προβάτοισι». Δὲν εἶναι πάντως ἐξηκριβωμένον ὃν πρόκειται περὶ πανώλους.

Τὴν πρώτην περίπτωσιν ἐπιδημίας πανώλους ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀναφέρει ὁ Coronelli εἰς τὸ ἔτος 251 μ.Χ. περιγράφων τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν ἀγίων Δέκα, μαρτυρησάντων κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου: «Vendicati però dal Cielo con tremuoti horribili, e con peste, che distrusse gran parte dell'Isola...»³. 'Αλλ' ἡ εἰδῆσις, ἀγνωστὸν πόθεν ληφθεῖσα, εἶναι καὶ ἐπισφαλῆς καὶ ἀορίστος καὶ εἰς οὐδὲν ἐλληνικὸν ἀγιολογικὸν κείμενον τῶν ἀγίων Δέκα ἀναφέρεται.

Λοιμόν, πιθανῶς πανώλους, ἐν Κρήτῃ ἀναφέρει ὁ Γ. Κονιδάρης περὶ τὸ 531, ἀγνωστὸν πόθεν ἀντλῶν⁴. 'Αλλ' ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητος πανδημία πανώλους, ἡ ὥστα ἐξηπλώθη εἰς ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τὴν Κρήτην, μαρτυρεῖται περὶ τὸ 542 ἐπὶ Ιουστινιανοῦ. Τὴν εἰδῆσιν παρέχει ὁ Προκόπιος⁵.

Ο ἀνώνυμος βιογράφος Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης ἀναφέρει ἐπίσης λοιμὸν πλήξαντα τὴν Κρήτην, καθ' οὓς χρόνους ἡρχιεράτευεν ἐν αὐτῇ ὁ Ἀνδρέας,

1. Οὕτως ἀποκαλεῖ τὴν νόσον ὁ Ἰπποκράτης: «νοῦσος ἡ καλεομένη λοιμική». Πρβλ. Ἰπποκρ. Ἐπιστ. I, III, 769Κ. Καὶ N. Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

2. Ἔγκυλ. «Πάπυρος - Λαρούς», τ. 10, σ. 995α.

3. Πρβλ. R. M. Coronelli, Isolario del Atlante veneto, Venetiis 1696, σ. 200.

'Η πληροφορία καὶ παρά τῷ Γάλλῳ περιηγητῷ V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, t. I, Paris 1869, σ. 425.

4. Πρβλ. Γερ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ Ι' αιῶνος, Κρητ. Χρον. Z', 1953, σ. 472.

5. Πρβλ. Προκοπ. Ἰστορ. Α', II, 22, σ. 251, Haury - Wirth, καὶ N. Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

ητοι μεταξὺ 711 - 740 : «... λοιμός ποτε ἐπέσκηψε τῇ νήσῳ χαλεπὸς λίαν, τῇ δὲ ἐπηκολούθει καὶ λιμός ἐξ ἀνομβρίας πολνημέρον...»¹. Ὁλίγον ἀργότερον, περὶ τὸ 749, ἐμφανίζεται νέα ἐπιδημία πανώλους. Ἡ νόσος ἥρχισεν ἐκ Μονεμβασίας καὶ ἔπληξε τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεάν καὶ τὰς νήσους².

B'

Πληρεστέρας καὶ περισσότερον ἔξηκριβωμένας εἰδήσεις περὶ τῶν ἐπιδημιῶν τῆς Κρήτης ἔχομεν ἀπὸ τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ ἐφεξῆς. Αἱ πλέον συνήθεις καὶ πλέον φοβεραὶ ἡσαν αἱ τῆς πανώλους (τοῦ θανατικοῦ). Τῶν ἐπιδημιῶν τούτων παρέχομεν περαιτέρω πίνακα ἐπὶ τῇ βάσει Ἑλληνικῶν, ἐνετικῶν καὶ τουρκικῶν πηγῶν, μετὰ τῆς ἀπαραιτήτου βιβλιογραφικῆς τεκμηριώσεως. Ο πίναξ οὗτος δὲν ἔχει βεβαίως τὴν φιλοδοξίαν τῆς πληρότητος. Ἀρκεῖ ήμιν ἡ ἰκανοποίησις τῆς συμβολῆς εἰς τὸ θέμα.

1. Ἔτος 1330. Ἀναφέρεται κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπιδημία πανώλους πλήξασα τὰ Χανιά καὶ ίδιαιτέρως τὸν Χάνδακα (Ηράκλειον). Τὴν πληροφορίαν παρέχει ὁ περιώνυμος Κρής θεολόγος, φιλόσοφος καὶ νομομαθῆς Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός (1651 - 1740), ἐν τῷ ἔργῳ *Historia gymnasii Patavini, Venetiis 1726*, σ. 161, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ νόσος «sub annum 1330 illam urbem (= Candiam) pene non omnino delevit». Ἐξ αὐτοῦ ἀντλεῖ ὁ Fl. Cornelius προσθέτων τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ πανώλης (pestilentia) ἔξεδηλώθη κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς ἀρχῆς τοῦ δουκὸς Μαρίνου τοῦ Μαυροκένου : «Anno eius regiminis secundo, Christi videlicet 1330, atroci adeo pestilentiae morbo afflictam fuisse Candiam, Cretae Metropolim...»³.

2. Πανώλης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1340 - 1350. Ἀναφέρεται ώς ἐπιδημία «τσῆ μαύρης πανώγλας», καθ' ἣν ἡρημάθη ἡ πόλις τοῦ Ρεθύμνου. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἔξεδωκε θέσπισμα ὑπὸ χρονολογίαν 18 Φεβρουαρίου 1350, καθ' ὃ «ἔνεκα τῆς ἐρημώσεως ἐκ πανώλους τοῦ Ρεθύμνου οἱ ξένοι οἱ ἐρχόμενοι νὰ κατοικήσωσιν αὐτόθι καὶ εἰς τὸ Παλαιόκαστρον δὲν θὰ καταβάλωσι τὰ 12 γρόσια, τὰ ὅποια διφείλει νὰ πληρώνῃ εἰς τὴν κοινότητα πᾶς ξένος ἐρχόμενος νὰ κατοικήσῃ». Ἰδού αὐτούσιον τὸ κείμενον τοῦ θεσπίσματος : «Millesimo trecentesimo L. Indictione III, die XVIII Februario. Capta. Ut locus et districtus castri nostri Rethimi, qui ob pestem que fuit in partibus illis sunt plurimum depopulati, copiosius rehabitentur;

1. Ἐξεδόθη ὑπὸ Θεοχ. Δετοράκη, Ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Ἀνδρέαν Κρήτης, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 1970, σσ. 85 - 94, ἐν σ. 93 (στίχ. 193 - 194).

2. Πρβλ. Ἀρ. Κούζην ἐν MEE, τ. 19, σ. 557β.

3. Fl. Cornelius, Creta Sacra, t. II, Venetiis 1755, σ. 309.

vadit pars quod omnes foriuseci qui de cetero venient habitatum Rethimi, videlicet in castro Rethimi et burgo et in Paleocastro, quod est in burgo Rethimi vel circum circa castrum Rethimi sint et esse debeant immunes et absoluti a solucione grossorum XII quos quilibet forensis communi soluere tenebatur»¹.

3. Πανώλης ἐν ἔτει 1365. Περὶ τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἔχομεν σύντομον ἑνθύμημα ἐκ τοῦ cod. Barocc. gr. 69 ἔχον σύτως : «Ἐγένετο δὲ πάλιν θαρατικὸν ἔτερον κατὰ τὸ „σωγόν“ ἦτος στε καὶ μονδον ἦν ἐν τῇ Κρήτῃ»². Τὴν ἐπιδημίαν ταύτην σιγοῦν, ἔξ ὅσων γνωρίζομεν, αἱ ἐνετικαὶ πηγαὶ.

4. Πανώλης ἐν ἔτει 1376. Ἡ νόσος ἡρήμωσε τὸν Χάνδακα. Θέσπισμα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας ὑπὸ χρονολογίαν 8 Ιουλίου 1376 ἀναφέρει : «Ἐπειδὴ διὰ πληθυσμὸς τοῦ Χάνδακος, κατὰ πληροφορίας τοῦ καπετάνου Κρήτης, ἐμειώθη ἔνεκα τῆς ἐπιδημίας, πρέπει δὲ νὰ αὐξηθῇ, διατάσσονται δὲ δούξ, οἱ σύμβουλοι καὶ οἱ ρέκτορες Κρήτης, διὰ προκηρύξεως καλέσωσι πάντας τοὺς δοφειλέτας τοῦ δημοσίου, οἵτινες δὲν δύνανται οὐδὲ τολμῶσι νὰ μένωσιν ἐν Χάνδακι, νὰ παρουσιασθῶσιν αὐτοπροσώπως καὶ νὰ ἐγκατασταθῶσι μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, ὅπότε θὰ ἐπιτραπῇ εἰς αὐτοὺς ἡ ἐξόφλησις τῶν χρεῶν των κατὰ δόσεις. Προθεσμία προσελεύσεως ἐνός ἔτους»³.

5. Πανώλης ἐν ἔτει 1389. Ὡς ἀναφέρει ὁ H. Noiret οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐμπορικῶν σωματείων, οἵτινες θὰ ἐπεσκέπτοντο τὴν Κρήτην, ἀνέβαλον τὰς ἐργασίας των ἔξ αἰτίας τῆς ἐπιδημίας ἐν τῇ νήσῳ : «1389, 31 mai : Sursis accordé aux syndics qui doivent aller en Crète, a cause de l'épidémie qui règne en ce pays»⁴.

6. Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ σφοδρότητος ἐπιδημία πανώλους μαρτυρεῖται ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1398. Ἡ νόσος φαίνεται ὅτι ἀπεδεκάτισε καὶ τὸν στρατὸν τῆς φρουρᾶς τοῦ Χάνδακος, ὡς πληροφορεῖ τὸ ἀκόλουθον θέσπισμα τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τῆς Βενετίας : «Cum propter maximam partem epipedimie (sic) que regnavit et presentialiter regnat in civitate nostra Candide et tota insula nostra Crete multi et multi

1. Πρβλ. Σ. π. Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281 - 1385, 'Αθῆναι 1936 (Μνημεῖα τῆς Ἐλληνικῆς Ἰστορίας, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. Β', τεῦχ. II), σσ. 296 - 297. 'Οσαύτως Fr. Thiriet, La Romanie Vénitienne au Moyen âge, Paris 1959, σ. 261.

2. Πρβλ. Σ. π. Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων, ἡτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (ἀρ. 1 - 562), Νέος Ἐλληνομνήμων Ζ', 1910, σ. 142 (ἀρ. 61). 'Ο Λάμπρος σημειοῖ : «In calce τοῦ Βαροκκιοῦ κώδ. 69 τῆς ἐν Ὁξωνίᾳ Βοδληίανης βιβλιοθήκης».

3. Πρβλ. Σ. π. Θεσπίσματα..., σ. 205. 'Οσαύτως Ν. Κ. Ζουδιανού, Ἰστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, τ. Α', 'Αθῆναι 1960, σ. 192. Καὶ Ιωάν. Χαβάκη, Ιατροῦ, Οἱ γιατροὶ τοῦ Μεγάλου Κάστρου, Ἡράκλειον 1964, σ. 32.

4. Hipp. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, Paris 1892, σ. 27.

mortui sint inter quos multi stipendiarii nostrorum peditum mortui sunt et creditum sit quod in futurum durante ista peste, ut videtur, multi plures morientur; unde providendum est inconvenientibus et periculis que sequi possent remanentibus dicta, civitate nostra Crete et aliis locis dicte insule nostro, defulcitis stipendiariis. Et sicut etiam scribit noster capitaneus Crete par suas litteras, dominationis nostre instantissime suppliando ut dignetur providere quod sibi mittantur aliisque ut poste quas possit ponere loco deficientur...»¹.

Ωσαύτως ἀπόφασις τῆς 20 Ιουνίου 1398 ἀφορᾷ εἰς τὴν διαδοχὴν τοῦ δουκὸς ἡ καπιτάνου τῆς Κρήτης, εἰς ἣν περίπτωσιν οὗτος θὰ ἀπέθνησκεν ἐκ τῆς ἐπιδημίας : «En cas de mort, par suite de l'épidémie, du duc ou du capitaine de Crète, le Survivant prendra la fonction du mort»². Δι' ἄλλης ἀποφάσεως ληφθείσης τὴν 13ην Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὥριζεται ὁ τόπος προσεγγίσεως τοῦ ἔξ Αλεξανδρείας πλοίου τῆς γραμμῆς (γαλέρας) : «A cause de l'épidémie de Candie, le capitaine de la galère d'Alexandrie pourra relâcher soit au port de Candie, soit à Standia (= στήν Δία), soit à Fraschia»³.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιδημία αὕτη ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, καθ' ὅτι μαρτυρεῖται πανώλης εἰς Κορώνην καὶ Μεθώνην τὴν 4ην Ἀπριλίου 1399⁴.

7. Νέα ἐπιδημία μαστίζει τὴν Κρήτην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1408 - 1409. Ἡ νόσος μετεδόθη ὑπό τινος πλοιαρίου ἐκ Καρπάθου. Διήρκεσε περίπου δύο ἔτη καὶ ἔθανάτωσεν ὑπὲρ τὰς 15.000 ψυχάς. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξε καὶ ὁ δούλη τῆς νήσου Leonardo Trivisan : «Anno 1409. Leonardus Trivisanus pestifera iue, qua vastabatur Insula Cretensis, correptus e viris excellit, et in Metropolitano Sancti Titi templo tumulatus fuit»⁵.

8. Λοιμός μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1416 - 1419. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ἔχομεν ἐνδιαφέρον ἐνδύμημα περιεχόμενον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 10 κώδικα τῆς ἐν Λέσβῳ ἴερᾶς καὶ σεβασμίας τοῦ Λειμῶνος Μονῆς. Ὁ κώδιξ ἐγράφη ἐν ἔτει 1419 ἐν Χάνδακι Κρήτης ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χιονοπούλου⁶ καὶ περιέ-

1. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 92 - 93.

2. Αὐτόθι, σ. 95.

3. Αὐτόθι, σ. 96.

4. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 101.

5. Fl. Cornelius, Creta Sacra, τ. II, σ. 356, καὶ αὐτόθι, σσ. 358, 365. Πρβλ. ώσαύτως H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 556 καὶ 210, σημ. 2. Ωσαύτως M. I. Μανούσα κακα, Νέα βενετικά ἔγγραφα περὶ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, Κρητ. Χρον. IB', 1958, σ. 399, σημ.

6. Περὶ τοῦ Χιονοπούλου ὡς κωδικογράφου βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Hildesheim 1966 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδ. 1909), σ. 202.

χει Μηναῖα Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου. Ὁ περιγράψας τὸν κώδικα Ἀθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς ἐσημείωσεν : «Υπὸ τὴν πέζαν τοῦ α' μηναίου ἀναγινώσκεται : «Τέρμα ἔλαβεν ἥδ' ἡ σελίς, ἐν μηνὶ μαῶ λα', ἐν ἔτει ,σωπωκῶ, ἵνδ. τα', ὅπότ' ἄν καὶ ὁ ἄναρχος ἡμῶν καὶ ὑπεράγαθος Θεός, μὴ φέρων ὅρᾶν τὰς πολλὰς ἡμῶν ἀμαρτίας, τὴν δικαίαν ἀπὸ δογῆν καὶ μύρην τὴν τοῦ θανατικοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κορήτης ἀνήγειρε : 'Ἐγράφη δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ λίαν τλήμονος καὶ ἔλαχίστον Ἰωαννού τοῦ Χιονοπούλου'. Ὅπο δὲ τὴν πέζαν τοῦ β' μηναίου γέγραπται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Χιονοπούλου : «ἡ εἰληφεν ἥδ' ἡ βίβλος τέρμα, ἐν μηνὶ ἰονιλίῳ, τα', ἐν ἔτει ,σωπωκῶ, ἵνδ. δῆς (ἐσφαλμένως ἀντὶ τοῦ), ἔτι κρατοῦντος τοῦ λοιμοῦ ἐν τῷ Χάνδαπι Κορήτης»¹.

Φαίνεται διτί ἡ ἐπιδημία διήρκεσε καὶ καθ' ὅλον τὸ 1419, καθ' ὅσον εἰς διαταγὴν τοῦ δουκὸς Κρήτης ὑπὸ χρονολογίαν 1 Σεπτεμβρίου 1419 παρακαλεῖται ὁ πλοιάρχος τοῦ ἔξ 'Αλεξανδρείας πλοίου τῆς γραμμῆς (γαλέρας), διπος λαμβάνη μέτρα ἀσφαλείας τοῦ πληρώματος ἔνεκα τῆς ἐπιδημίας : «1er Septembre (1419) : Par suite de l'épidémie qui sévit en Crète, le capitaine des galères d'Alexandrie pourra entrer dans le port ou rester hors du bassin, en prenant toutes les précautions nécessaires dans le chargement et déchargement des marchandises pour la sécurité de son équipage»².

9. 1456 - 1457. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν τούτων μαρτυρεῖται νέος λοιμὸς πανώλους μακρᾶς διαρκείας. Ἐνθύμημα ἐν τέλει τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος NH' : «Ἐν δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος (,σ. 25ε') ἐγένοντο θανατικὰ μεγάλα καὶ λοιμοί, καὶ καταποντισμοὶ κατὰ τόπον... Ἐν δὲ τῇ Ρόδῳ καὶ Κορήτῃ τοσοῦτον ἀπεκράτησεν ὁ θάρατος, ἐν μὲν τῇ Κορήτῃ ἐφ' ὅλον ἐμαντόν, καὶ τούτου πλέον...»³. Παρὰ H. Noiret ὥσαύτως ἀναγινώσκομεν : «5 aout (1456). Dans la crainte de la peste à Réthimo, on permet au gouverneur de quitter la ville, en y laissant son père pour le remplacer» : — «Capta — Quod nobili viro S. Paulo de Priolis, rectori Rethimi, concedatur quod, in casu quo pestis esset in illa civitate, sicut multum dubitatur, possit exire civitatem et stare in districtu sui regiminis, dimittendo loco sui, donec stabit extra, nobilem virum Ser Jacobum de Priolis patrem suum qui ibi est»⁴. Καὶ κατωτέρω : «31 aout (1456) : Par suite de la peste en Crète, on n'a pu armer les trois

1. Πρβλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἡτοι Γενικός περιγραφικός κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνά τὴν Ἀνατολήν βιβλιοθήκαις εὑρισκομένων χειρογράφων... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886 (= 'Ο ἐν Κωνσταντινούπολει Ἑλληνικός Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου), σ. 28.

2. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 270.

3. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Ἐνθυμήσεων, ἡτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ἄρ. 1 - 562), Νέος Ἑλληνονήματος Ζ', 1910, σ. 162 (ἄρ. 135). 'Ωσαύτως Ι. Σακελλάριος, Πατμιακή Βιβλιοθήκη..., Ἀθῆναι 1890, σ. 44.

4. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 454.

galères que l'on devait fournir; mais comme le fléau s'apaise, on ordonne d'armer deux galères et de fournir 500 ou 600 ducats»¹.

Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία, ὅτι ἡ νόσος ἥρχισεν ὑποχωροῦσα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Αὐγούστου 1456, ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ ἐπιδημία ἔξεδηλώθη τὸ 1456 καὶ ὅχι τὸ 1457, ὡς πληροφορεῖ τὸ ἀνωτέρῳ ἐνθύμημα τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος ΝΗ'. Περὶ πανώλους ἐν ἔτει 1456 ὄμιλεῖ καὶ ὁ Fl. Cornelius : «Anno 1456. Gerardus Dandulus, cuius regiminis tempora Cre-tensi Insulae ob pestilentiae morbum per universa loca diffusum funestra fuere...»².

Τέλος γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδημίαν ταύτην μετετράπη εἰς λοιμοκαθαρτήριον (λαζαρέτον) ἡ μονὴ τοῦ Ἅγιου Γεωργίου della Punta, κειμένη δούνη ἡ τοποθεσία «Μαντράκι» ΒΔ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ (Ηρακλείου)³.

10. Ἔτος 1465. Νέα ἐπιδημία πανώλους μαίνεται ἐν Κρήτῃ καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Τὴν πληροφορίαν παρέχει πάλιν ὁ H. Noiret : «27 Juin (1465) : La peste sévit en Crète»⁴. Εἰς τὸν λοιμὸν ἐκεῖνον ἀναφέρεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σύντομος μνεία τοῦ γνωστοῦ λογίου τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου εἰς ἀχρονολόγητον ἐπιστολὴν πρός τινα φίλον καὶ μαθητὴν αὐτοῦ Ἀγγελον : «...εἴ γε ἐν τοῖς ζῶσιν ὅντες διατελοῦμεν, ἐπεὶ καὶ πάλαι ἦν εἰχες, εἰ μὴ ὁ κάπιστ' ἀπολογέμενος τῇ Κρήτῃ ἀδθις ἐπιστρατεύσας λοιμὸς οὐ μόνον μονσεῖα καὶ τέχνας βανάσσους τὰ ἑαυτῶν ποιεῖν ἐνεπόδισεν, ἀλλὰ καὶ πάντας ἐς τὰς κώμας καὶ ὅπῃ γῆς, ἔσημον τὸ ἀστυν ποιήσας, ἔξεωσε. Πολλοὺς γὰρ ἔξαπιναίως ἐπιπεσὸν τῶν τε ἐν ἀρχαῖς ὅντων τῶν τε ἰδιωτῶν ἐφθειρεν, ὃν γε εἰς καὶ Θωμᾶς ὁ βέλτιστος ἦρ...»⁵. Φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀποστόλης προσεβλήθη ὑπὸ τῆς νόσου καὶ ἐσώθη, ὡς ἔξαγεται ἐκ τοῦ κατωτέρῳ χωρίου τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς : «...καὶ ταῦτα παρ' ἐμὲ ἐς τὰ τελευταῖα φοιτήσας (ὁ λοιμὸς) ... πέρτε πρὸς δέκα ἡμέρας νόσῳ κακίστη καὶ θάνατον ἀπειλούσῃ γενναίως ἀπήρτηκα»⁶.

11. Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ διαρκείας λοιμὸς πανώλους ἀναφέρεται ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1522 - 1525. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ὑπάρχει ἐνδιαφέρον ἐνθύμημα εἰς τὸν κώδ. Paris. gr. 938, f. 109v, ἔνθα ἀναγινώσκομεν : «τῷ αὐτῷ ἔτει (αφκγ') καὶ τῷ παρελθόν (;) ἐγίνετο λοιμικὴ νόσος παγκόσμιος κυρίως δὲ εἰς τὴν Κρήτην, εἰς τὴν Ῥόδον, εἰς τοὺς Κορφούς, εἰς τὴν

1. Ἔνθ' ἀνωτ.

2. Fl. Cornelius, Creta Sacra, II, σ. 390.

3. Πρβλ. Σ τ. Σ π α νά κ η, Μνημεία τῆς Κρητικῆς Ἰστορίας, τ. III, Ἡράκλειο 1953, σ. 68, σημ. 1, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

4. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 496. Πρβλ. ὡσαύτως Ι. Χαβάκην, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 32.

5. Ἡ ἐπιστολὴ ἐκδίδεται παρὰ Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique, t. II, Paris 1885, σ. 239.

6. Αὐτόθι.

Ζάκωνθον, εἰς τὴν Ἀρταν, εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐγένετο περίσσεια καὶ εἰς τὸν Μορέαν σποράδην καὶ εἰς τὴν Ἀθήναν¹. Μικρὰ ἐνθύμησις ὑπάρχει ἐπίστης εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἀνδρου ὑπ' ἀριθ. 5, φ. 2α : «1524 : ἔγινεν μέγα θανατικόν»².

Περὶ τῆς ιδίας ἐπιδημίας παρέχει ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν ὁ Ἐνετός σύμβουλος Ζαχαρίας Σορόντης σ. 236 τῆς Descrizione dell'Isola di Creta (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, σειρά 363, ἀριθ. κατατ. 7873) : «1522 adi 10 Zener. Vene il contagio grande nel regno di Candia prima si scoprì nella città et morivano al giorno anime 150 et più et morsero in tutto anime 1400 da Zener fin tutto Luglio et poi si prese nelli casali grandemente, che non sia et visto da già 70 anni passati. 1524 il mese Luglio die 5 morse il servo di Dio Andrea il prete detto papa del Castel nuovo. Io Zacharia Soranzo consigliere sicome liberai. 1522 adi 7 Zener»³. Ἐκ τῆς χρονολογίας τοῦ Σοράντσο συμπεραίνομεν ὅτι ἡ πανώλης ἐνεφανίσθη λήγοντος τοῦ 1521. Πάντως δὲν φαίνεται ὅρθη ἡ πληροφορία, ὅτι πανώλης δὲν εἶχε παρουσιασθῇ ἐν Κρήτῃ ἀπό 70 ἑτῶν. Προφανῶς ἄγνοεῖ τὴν πανώλη τοῦ ἔτους 1465. Ἄλλῃ ἡ πληροφορία, καθ' ἥν ἀπέθηκον 150 ἄνθρωποι ἡμερησίως, δὲν φαίνεται ὑπερβολή. Ὁ Fl. Cornelius ἀναβιβάζει τὰ θύματα τοῦ λοιμοῦ ἐκείνου εἰς 26.000 ψυχάς : «Anno 1521. Marcus Minius, qui extremo sui regiminis tempore universam Crete Insulam doluit ita fame et peste vexatam, ut ad sex et viginti millia hominum utroque flagello consumpta perierint»⁴.

12. Μεγάλης ἐντάσεως ἐπιδημία πανώλους ἐμφανίζεται ἐν ἔτει 1571. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς ἔχομεν πληροφορίας ἔκ τινος ἐνεκδότου εἰσέτι ποιήματος ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλωσιν τῆς Κύπρου. Ἰδοὺ οἱ σχετικοὶ πρὸς τὸν λοιμὸν τοῦτον στίχοι :

1. Πρβλ. Σ. π. Λάμπρον, Βραχέα Χρονικά (= Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἰστορίας, ἔκδ. Ακαδημίας Ἀθηνῶν ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντον), Ἀθῆναι 1932, τ. Α', σ. 52.

2. Πρβλ. Λάμπρον, αὐτόθι, σ. 68. «Ωσαύτως τοῦ αὐτοῦ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἀνδρου, Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ Γ', 1899, σσ. 99 - 100. Ὁ κῶδις περιέχων τῶν Νομοκάνονα Μανουὴλ Μαλαξοῦ ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου (Ρεθύμνης καὶ) Αὐλοποτάμου Γεδεών ἐν ἔτει 1716. Ὁ Λάμπρος ἐν τέλει τῆς περιγραφῆς σημειοῖ : «Ἐγράφοσαν δὲ τὰ χρονικά ταῦτα σημειώματα... χειρὶ τοῦ ἀνορθογράφου ἐπισκόπου τοῦ ἐν Κρήτῃ Αὐλοποτάμου Γεδεών τοῦ καὶ τὸν νομοκάνονα γράψαντος».

3. Πρβλ. Σ. π. Θεοτόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, Ἑλληνικά Γ', 1930, σ. 377. «Ωσαύτως Στεργ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἰστορίας, τ. III, σ. 72, σημ. 1.

4. «Ἐνθ' ἀντ., τ. II, σ. 423. Πρβλ. ὡσαύτως Σ. π. Ζαμπελίον - Κ. Κριτόβουλον ἕδον, Ἰστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ι. Δ. Κονδυλάκη, ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 233.

*Καὶ ἀρρώστησ' ὅλος ὁ λαὸς κι οἱ ἄρχοντες ἐκεῖνοι
 σχεδὸν ὅτι ἔκαιδόνενος κανεὶς μὴν ἀπομείνῃ.
 Τόσον πολλοὶ ἀπεθένασι, ποὺ κἄν δὲν τοὺς ἐχῶνται,
 πρᾶγμα ποὺ δὲν ἔγινηκε ποτὲ εἰς τὸν αἰῶνα.
 Ὡσὰν τὸ λέν δὲν ἔφθανεν ἔνας ἀπὸ τὸν ἄλλο
 τὸν θάνατον ἐτρόμαξαν ἐκεῖνον τὸν μεγάλον
 Παπᾶς καὶ δὲν τοὺς ἔφθανε κανὶν τὰ τοὺς κοινωνήσῃ
 καὶ ὅποιος ἀρρώστησ' ἀδόνταν τὴν διὰ τὰ γλύση.
 Κονιοργιὰ ἐγίνηκε μεγάλη καταδίκη
 ὁ Χάρος ἐβούληθηκε τινὰ τὰ μὴν ἀφήκῃ.*

.....

*"Οτι δὲν ἀπεθένασι σαράντα τὴν ἡμέραν,
 ἀμὴ καθ' ὥραν ἔβγαιναν τριάντα μὲ τ(ὴν) τσιβιέραν.
 Τόσον ἦτον ὁ θάνατος, ὅτι ἐθανάτωσέ τους
 κι ἐκείνη ἡ θεῖαν δργὴ σὲ σύγχυσ' ἔβαλε τους...¹.*

Ἐπειδὴ ὁ περὶ οὓς ὁ λόγος λοιμὸς δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, ὁ παρουσίασας τὸ ποίημα Ἀρχιμ. Θ. Τζεδάκης ὑπέθεσεν ὅτι πρόκειται ἵσως «περὶ λοιμοῦ ἐν τοῖς πολεμικοῖς μόνον πλοίοις ἐντετοπισμένου»². Ἀλλὰ τὸ ποίημα ὀμιλεῖ περὶ γενικῆς ἐπιδημίας καὶ μάλιστα λίαν θανατηφόρου.

13. Ἡ μεγαλυτέρα, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ἐπιδημία πανώλους ἐν Κρήτῃ ἐνέσκηψε τὸ 1592 καὶ διήρκεσε μετὰ διαλειμμάτων, μέχρι τοῦ 1595. Περὶ τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἔχομεν λίαν ἐνδιαφέρον ἐνθύμημα ἐκ κώδικος τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς τῶν Ἀπεξανδρῶν. Ὁ κώδιξ ἀποκείμενος ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Σχολείῳ Σκοπέλου ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἀφορδὸν εἰς τὸ χρονικὸν τῆς πανώλους τμῆμα (φφ. 417a - 418a) ὑπὸ Σπ. Λάμπρου κατ' ἀντιγραφὴν N. Γεωργάρα³. Ἐπειδὴ τὸ χρονικὸν τοῦτο παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον παρατίθεται αὐτούσιον:

«(φ. 417a) Εἰς τὸν ,αφ' ιβ', χρόνος κατηραμένος, ἐγένετο μεγάλον θανατικόν, ἀπὸ πανώλα καὶ ἀπὸ καρυπά, πρᾶγμα ὃποῦ δὲν ἔφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κρήτην (ἐν τῇ φα : ἀπεθάνει πλῆθος πολὺ). Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονε εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς καρπίσια χωρία. Τὰ Χανία καὶ τὸ Ῥέθεμνος ἔμειναν ἀγεν-

1. Τὸ ποίημα τοῦτο σφεζόμενον εἰς ἄγνωστον Σιναϊτικὸν κώδικα κατεγράφει καὶ παρουσιάσθη εἰς τὰ κύρια αὐτοῦ μέρη ὡς ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμ. Θεοδότου. Τέ έ δ ἀ κ η, 'Η Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ποιήματι περὶ τῆς ἀλλοτεως τῆς Κύπρου, Πεπτρ. Α' Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, Κρητ. Χρον. ΙΕ' - ΙΓ', 1961 - 1962, II, σσ. 156 - 173 (ἐν σσ. 165 - 166).

2. "Ἐνθ'" ἀνωτ., σ. 165, σημ. 43.

3. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος, Βραχέα Χρονικά, σσ. 11 - 17. Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν λοιμόν, ἐν σσ. 14 - 16. Τὸ κείμενον τοῦ χρονικοῦ καὶ παρὰ Σ. Σ π α ν ἀ κ η, Μνημεῖα, III, σ. 65, σημ. 1.

στα τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκράτει ὁ θάρατος οὗτος ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαρτίου, ὅποι ἦτον τότε ἡ λαμπροφόρος ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰς κεῖται τοῦ Μαρτίου, καὶ ἔστρεψεν ἡ χαρά μας εἰς μέγια πένθος· διὸ ὁ θάρατος ἤρχισε ἀπὸ τῆς κ' τοῦ Μαρτίου ἔως ὅλον τὸν Ἰούλιον. Ἐποθένεσι τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ πενταστόρευτοι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀφάλτους καὶ ἀτίμως ὥσπερ τοὺς κύνας. Ἐποθένεσι τότε καὶ ν' ἴερεῖς εἰς τὴν Χώραν. Εἶχε π(ολὺ) ἔξοδον ὁ ἀφέντες, διότι ἐτάγιζε τοὺς ἀρρώστους εἰς τὸ Ἀκρωτήριον. Ἐχασ(αν) πολλοὶ εἴ τι εἰχασιν διότι ἔμειναν τὰ σπίτια ἔρημα, καὶ δποι(ος) ἤθελεν ἐκλεπτεν ἀφόβως. Ταῦτα εἰσὶ τὰ γεννήματα τῆς ἄμαρτίας.

(φ. 417β) Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς αφῆβ', ἀφ' οὗ ἔπαντες λιγάκι τὸ θανατικὸν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, πάλιν δὲν ἔπαντες ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν χώραν, δέκα δώδεκα κιονιά τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολὺς. Εἰς τόσον φοβούμενοι οἱ ἀφέντες μήπως καὶ ἀνάφη πάλιν τὸ κακὸν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὴν Χώραν, ἐκλείσαν ταῖς πόρταις τῆς Χώρας, καὶ ἀπόξω δὲν ἔμβανε τινὰς μέσα, μήτε τινὰς νὰ ἔβγῃ ὅσω. Ἐγένετο τὸ σφάλισμα τοῦτο ἀπὸ τὸν Νοέμβριον μῆνα, αφῆβ' ἔως ταῖς ιε' τοῦ Αὐγούστου, αφῆγ'. Τὸν φόρον εἰχασιν ἔξω εἰς τὴν πόρταν τοῦ Χριστοῦ τοῦ Φωτοδότη κεκλεισμένον μὲν τράβαις, νὰ παίρνονται οἱ ἀνθρώποι τῆς Χώρας τὰ φαγία, νὰ μὴν ἐγγίζῃ τινὰς τῶν ἀνθρώπων ὅποι ἔστεκασιν ἔξω. Μέγα κακὸν τοῦτο καὶ πολλὴ ντυσκομοντιτά τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔξω καὶ τῶν ἔσω. Μὰ τὸν Αὔγουστον μῆνα, αφῆγ' ἐγένετο ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ νοιγήσαν αἱ πύλαι τῆς πόλεως. "Οταν ἴσαν οἱ τῆς πόλεως ἀνθρώποι κεκλεισμένοι μέσα εἰς τὴν Χώραν, ἐπροστάξασιν οἱ ἀφέντες τὸν Νοέμβριον μῆνα, ὅτι δῆλοι νὰ είναι σεράδοι μέσα εἰς τὰ σπίτιαν τως καὶ νὰ μὴ σμίγῃ γείτονας τὸν γείτονα, ὃς ιθ' ἡμέραις, διὰ νὰ βάνονται δῆλοι τὰ ροῦχα τως ἀπάνω εἰς τὰ δώματα νὰ ξεσπονδάσονται. Λιότι ἐλέγασι πῶς ἐκράτει ἀκόμη τὸ θανατικόν. Καὶ τοῦτο ἐγένετο τὸν Νοέμβριον μῆνα, αφῆβ' ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ μηνὸς τούτου. Καὶ δῆλοι κεκλεισμένοι τότε εἰς τὴν Ἑορτὴν τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης δὲν ἤλθε τινάς. Μᾶ τὴν ἀλίθειαν μεγάλη συμφορά. Τὸ φυχικὸν ὅποι δίδοται κάθε χρόνον εἰς τὸ μοναστήριο μέσα, τότε ἐδόθη εἰς τοῖς γειτόνος (:). Καὶ μέγας θόρυβος εἰς τὸν λαὸν τὸν κεκλεισμένον δέκα μῆνας, ἔως ὅτου ἐδόθη ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἄνοιξις τῆς Χώρας, εἰς τὰς ιε' τοῦ Αὐγούστου, αφῆγ'. Ἀκοίβεια μεγάλη εἰς τοὺς τεχνίτας δῆλους, διότι δῆλοι ἔμειναν, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ πράγματα καὶ εἰς τὰ σηκώματα (:). Ἐχασαν πολλοὶ εἴ τι ἄρα καὶ εἰχον, διότι τὰ σπίτια ἔμειναν ἔρημα, πάντες ἔφευγον ἔξω εἰς τὰ σπήλαια καὶ εἰς τὰς δύπλις τῆς γῆς. Ἰερεῖς πολλοὶ ἀπέθανον, λιτούργοι ποβολάνοι, πολλοί, πλούσιοι καὶ πένητες, εἰς νούμερον ἔως τριάκοντα χιλιάδες καὶ κάλλιον. Οἱ ἀρχοντες ἔμειναν ἀθῶι τοῦ κακοῦ τούτου, διότι ἔφυγον ἀπὸ τὴν Χώραν καὶ ἐκρέπτοντο εἰς τὰ χωρία τως μὲ καλαῖς βιγίλαις νὰ μὴ σιμώσῃ τινὰς ἐκεῖ ὅποι ἐνδίσκοντο. Τοῦτο τὸ κακὸν ἔλαβε καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπὸ καραμον(σ)αλίδες ὅποι ἤσαν εἰς τὴν Κρήτην, δταν ἤρχισε τὸ

κακόν. Ἀπέθανον καὶ εἰς τὴν Πόλιν πολὺς λαός. Εἶχαμεν μέγαν φόβον τότε, μανθάνοντας πᾶς κάμνει ἀρμάδαν ὁ Τοῦρος τὰ πολεμήση τὴν Κρήτην τώρα ὅπου δίλιγον λαὸν (εἰχεν), δό όποιος ἀπέθανεν ἀπὸ τὴν πανόρκλαν. Μὰ δὲ Θέος τετύφλωσεν αὐτὸν καὶ ἐρρύσθημεν ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ. Ταῦτα εἰσὶ τὰ γεννῆματα τῆς ἀμαρτίας. Ἐκ τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν ἥλθεν ἡ συμφορὰ αὕτη ἡ λίαν φοβερὰ εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἥρχισεν ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαστίου, αφῆβ' ἔως τὸν Ἰούλιον, ὅπου ἔκοπτε περίσσα, τριακόσιοι τὴν ἡμέραν καὶ περισσότεροι. Καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ, αφῆβ' ἔπαντες λιγάκι ἀπὸ τὴν Χώραν, μὰ εἰς τὰ χωρία ἔκοπτε περίσσα, δταν ἐκλεισθησαν αἱ πύλαι τῆς Χώρας, καὶ ἐκράτει ἀκομὴ ὁ θάνατος καὶ μέσα καὶ ἔξω ἔως τὸν ἄλλον Ἰούλιον, αφῆγ'. Καὶ τότε παντελῶς ἔπανσεν ἡ συμφορὰ αὕτη. Καὶ εἰς τὰ ιε' τοῦ Αὐγούστου, αφῆγ' ἐδόθη ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ νοιόγησαν αἱ πύλαι τῆς πόλεως. Ἄλλα φοβηθῆμεν, ὡς Χριστιανοί, καὶ πανσώμεθα τῆς κακίας ἔκαστος, ἵνα μὴ χείρονα τούτων πάθωμεν, ὅπερ μὴ γένοιτο, Χριστὲ βασιλεῦ, ἀλλὰ νικησάτω τὸ ἀπειρον πέλαγος τῆς φιλαθρωπίας σου τὸ πλήθος τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων.

(φ. 418α) Πάλιν καὶ εἰς τὸν, αφῆδ' οὐκ ἔλειψεν ὁ θάνατος ὁ τοιοῦτος, μὰ ἔκοπτε συχράκις, καὶ φόβος μέγας καὶ εἰς τὴν Χώραν καὶ εἰς τὰ χωρία, καὶ πάλιν ἔσεισθη ἡ πόλις καὶ ἡ μία πύλη τοῦ Παντοκράτορος ἡ νοιόγη, καὶ φόβος διὰ τὴν ἀρμάδαν τοῦ Τούρον, καὶ εἰσῆλθον μέσα δλοι οἱ προβελεγμάδοι...».

Τὸ χρονικὸν τοῦτο είναι πράγματι δραματικὸν ἐν τῇ ἀπλότητι καὶ ἀφελείᾳ του¹. Τάς πληροφορίας τοῦ χρονικοῦ τῆς Μονῆς τῶν Ἀπεζανῶν ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἐπανζάνει ἐπισημότερον κείμενον, ἡ ἀναφορὰ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης Filippo Pasqualigo, τὴν ὅποιαν ἔχομεν εἰς λαμπράν ἔκδοσιν τοῦ γνωστοῦ ἐρευνητοῦ τῆς Κρητικῆς Ἰστορίας Στεργίου Σπανάκη². Μέγα τμῆμα τῆς πολλαπλῶς ἐνδιαφερούσης ταύτης ἀναφορᾶς καταλαμβάνει ἡ διεξοδικὴ ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν πανώλη τοῦ ἔτους 1592. Πληροφορούμεθα ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης, δτι ἡ νόσος ἐπληξε τὸν Χάνδακα καὶ ἐξήκοντα χωρία τῆς περιοχῆς. Τὴν νόσον μετέδωσε πλοϊον ἐκ Κωνσταντινούπολεως³, προσαράξαν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος τὴν 28ην Ιανουαρίου 1592. Ἐπὶ τοῦ πλοίου ἐνηργήθη ὁ κεκανονισμένος ἔλεγχος τῶν Προβλεπτῶν 'Υγείας καὶ τὰ πάντα είχον καλῶς. Ολίγας ἐν τούτοις ἡμέρας μετὰ ταῦτα ἀπέθανεν ναύτης τις τοῦ πλοίου ἐκείνου ὀνόματι Λορέντζο⁴. Τὸ περιστατι-

1. Λογοτεχνικὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρονικοῦ τούτου ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Αγγελῆς, Τὸ χρονικό τῆς Μονῆς Ἀπεζανῶν, ἐφ. «Κήρυξ» Χανίων, 24 Φεβρουαρίου 1963 (ἀρ. φ. 5239), σ. 2.

2. Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἰστορίας, τ. III (= Filippo Pasqualigo, Capitano di Candia et Provveditor della Canea, Relazione 1594 letta nell'Eccellentissimo Senato), 'Ηράκλειο 1953, σσ. 64 - 114.

3. Αὐτόθι, σ. 67.

4. Αὐτόθι, σσ. 67 - 68.

κὸν δὲν ἔθορύβησε τοὺς Προβλεπτὰς Ὅγείας καὶ οὐδεὶς ὑπωψιάζετο τὴν φοβερὰν ἐπιδημίαν. Ὁλίγον μετὰ ταῦτα ἡ ἐπιδημία ἔξεδηλώθη εἰς τὸ χωρίον Κατσαμπᾶ¹. Εἰς τὸν Χάνδακα ἔξεδηλώθη τὴν Μεγάλην Τρίτην τοῦ ἔτους ἑκατοντού (22 Μαρτίου) μὲν ὀμαδικὴν προσβολῆν². Ἀπὸ τοῦ Μαΐου ἡ νόσος προσέβαλε καὶ τὴν ὑπαιθρὸν χώραν πλήξασα 60 χωρία. Ἡ ἐπιδημία ἐμαίνετο ἐπὶ ἔτος καὶ πλέον, ὑπεχώρησε δὲ περὶ τὰ μέσα Ιουλίου 1593. Ὁλίγον ἀργότερον ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ἡ πιωτέρα, θύματα ὅμως ὑπάρχουν μέχρι τοῦ 1595, ὅποτε ἡ νόσος ὑπεχώρησε πλήρως³. Ὁ Pasqualigo παρέχει πολυτίμους πληροφορίας καὶ ώς πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἐπιδημίας καὶ ώς πρὸς τὰ μέσα προστασίας τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνήργησε δὲ καὶ ἀπογραφὴν τῶν θυμάτων. Ἀπέθανον ἐντὸς τῆς πόλεως 8.600 (ἐπὶ συνόλου πληθυσμοῦ 16.000) καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρὸν 5.308, ἥτοι ἐν συνόλῳ 13.908.

Ἡ φοβερὰ αὐτῇ πανώλης ἐδημούργησεν ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλα προβλήματα, ώς εἶναι τὸ τῆς δευτερογαμίας πολλῶν Ἱερέων καὶ πρεσβυτίδων. Πράγματι, μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς νόσου, πολλοὶ πρεσβύτεροι καὶ πρεσβύτιδες χρηεύσαντες «ἀδώρως» ἤλθον εἰς δεύτερον γάμον παρὰ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνας, δημιουργηθέντος οὕτω μεγάλου σκανδάλου παρὰ τῷ λαῷ καὶ κανονικοῦ ζητήματος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, πατριαρχεύοντος Τερεμίου Β' τοῦ ἐπονομαζομένου Τρανοῦ (1572 - 1579, 1580 - 1584, 1586 - 1595), συνεχώρησε τοὺς ἀτακτήσαντας «διὰ τὸ τῆς φύσεως ἀσθενές». Περὶ τοῦ γεγονότος τούτου πληροφορούμεθα ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἀπευθυνομένης «τοῖς ἐν Κάστρῳ τῆς Κρήτης» ὑπὸ χρονολογίαν 1596. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὁ Πηγᾶς πληροφορεῖ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Χάνδακος περὶ τῆς Συνοδικῆς ἀποφάσεως καὶ ἔξηγει τοὺς λόγους τῆς συγχωρήσεως: «... Υμῖν δὲ τοῦτο δηλῶσαι βεβούλημεθα τοῖσδε τοῖς γράμμασιν, οἵτινες τῷ τοῦ θανάτου κατακλυσμῷ σχεδὸν πανδήμῳ, τῆς παρὰ Θεοῦ ἐπενεχθεῖσῆς διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν δικαίας δογῆς, ἀναγκαῖα γέγονεν ἡ τῆς συγχωρήσεως ταύτης συγκατάβασις πολλῶν χηρείαν ὑποστάντων ἀδώρως»⁴.

Δυστυχῶς ἡ πλήρης ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν ἐπιδημίαν ταύτην δὲν εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον παραμένει ἀνέκδοτος εἰσέτη ἡ «Historia della peste nel regno di Candia, 1592», ἀποκευμένη ἐν τῇ Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἄριθ. σειρᾶς 657, κατατάξεως 7481, ΙΖ' αἰ.).⁵

1. "Ἐνθ" ἀνωτ., σ. 70.

2. Αὐτόθι, σσ. 72 κέξ.

3. Αὐτόθι, σσ. 104 - 110.

4. "Ἡ ἐπιστολὴ ἔξεδθη ὑπὸ Ἀγαθαγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 30 - 32. Κακῶς ὁ ἐκδότης ἐν τῷ σχολίῳ τῆς σ. 32 χρονολογεῖ τὴν ἐν λόγῳ ἐπιδημίαν εἰς τὸ ἔτος 1588.

5. Πρβλ. Σπ. Μ. Θεοτόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΕΕΦΣΠΑ, τόμος ΚΑ' (1970 - 1971)

Μετά τὴν λῆξιν τῆς τρομερᾶς ταύτης ἐπιδημίας, ἦτοι τὸ 1595, οἱ κάτοικοι τοῦ Χάνδακος ἔκτισαν ἐξ εἰσφορῶν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Ρόκκου¹, προστάτου κατὰ τῆς πανώλους².

14. Πανώλης τοῦ 1611. Λοιμὸν πανώλους ἐν Κρήτῃ τὸ 1611 ἀναφέρει ὁ Ἀρ. Κούζης ἐν ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β, ἀγνωστον πόθεν ἀντλῶν. Ἐξ ὅσων ἡρεύνησα οὐδεμία μαρτυρία περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου εὑρέθη.

15. Νέα ἐπιδημία πανώλους ἐνέσκηψε τὸ 1630. Περὶ αὐτῆς ἀναφέρει ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Κρήτης Κονταρίνι εἰς τὴν ἐνώπιον τῆς Βενετικῆς Γερουσίας ἀναφοράν του : «Λόγῳ τῆς πανώλους τοῦ 1630 τὰ πλοῖα ἔπαισαν νὰ ἔρχωνται εἰς μέγα διάστημα χρόνου καὶ μόνον ἐσχάτως καὶ ἀφοῦ εἰδοποιήσαμεν παντοῦ ἥρχισαν νὰ ἔρχωνται πάλιν»³.

16. Πανώλης ἐν ἔτει 1646. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον ἐνθύμημα εἰς τὸν Πατμικὸν κώδικα ΧΚΓ' (ιζ' αἱ.) : «Εἰς τὸ ἄνοθεν ἔτος ἔπεισε μεγάλη πανώλη εἰς τὴν Κρήτην καὶ ὑψε ἀπὸ τὴν μίαν μερὶν ἔως τὴν ἄλλην, τόσον ἔθέρισε τὸν Τούρκον δσάν Φράγκον καὶ Ρομέον»⁴. Ωσαύτως ἐν αἰτήσει Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ὑπὸ χρονολογίαν 1661, πρὸς

‘Αγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, ‘Ελληνικά Δ’, 1931, σ. 187. ‘Ωσαύτως Στεργ. Σπανάκη, ἐνθ’ ἀντ., σ. 65, σημ. 1.

1. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου βλ. G. Gerola, *Monumenti veneti nell’ Isola di Creta*, t. II, σσ. 158 - 159. ‘Ωσαύτως Στ. Ξανθού διδού, Χάνδαξ - Ήράκλειον (ἐπιμέλεια καὶ συμπληρωματικὴ σημειώσεις Στυλ. Ἀλεξιού), ‘Ηράκλειον 1964², σ. 60. ‘Η ἐκκλησία δοκάγωνος μετά τρούλου ἔκειτο διπονῦν τὸ μέγαρον τῆς Ιονικῆς Τραπέζης. Ἐκτίσθη τὸ 1595 καὶ δχι τὸ 1592, ὡς γράφει ὁ Ξανθουδίδης. Τὴν ὄρθην χρονολογίαν ὑποδεικνύει δ Στ. Σπανάκης, ἐνθ’ ἀντ., σ. 96, σημ. 1.

2. Ο ‘Αγιος Ρόκκος ἡτο Γάλλος εὐγενής. Προσκυνητής ἐν Ἰταλίᾳ μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1295 - 1327 κατέστη διάσημος διὰ τὴν πρός τοὺς ὑπὸ τῆς πανώλους προσβεβλημένους μετ’ αὐταπαρνήσεως βοήθειαν. Πρβλ. Στ. Σπανάκη, ἐνθ’ ἀντ., σ. 96, σημ. 1, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία. Προστάτης κατὰ τῆς πανώλους παρ’ ἡμῖν ὁ ‘Άγιος Χαραλάμπης. Κατὰ τὸ συναξάριον τοῦ ‘Άγιου (πρβλ. Ἀκολούθιαν τοῦ ‘Άγιου Χαραλάμπους, ‘Ενετίστιν 1799, σ. 31) «ἔξαιρτος δὲ φυλάσσει ἀμολύντους καὶ ἀνεπτρεάστους ἀπὸ τὴν λοιμικὴν νόσου, ἥγουν ἀπὸ τὴν πανούκλαν ἔκεινούς διόποι μὲ πόθον καὶ πίστιν ἀδιστακτὸν φέρουν ταύτην τὴν ἀγίαν κάραν...». ‘Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ ὡσαύτως δ ἄγιος ἀπέικονιζεται πατῶν ὑπὸ τοὺς πόδας του τὴν νόσου, ἐν σχήματι εἰδεχθοῦς γυναίου, καπνόν τον ἔξερευγομένου ἐκ τοῦ στόματος». Πρβλ. N. Πολίτον, Αἰ ἀσθένειαν κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἐλληνικοῦ λαοῦ, ΔΙΕΕ Α’, 1883, σ. 22. Πρβλ. καὶ Γ. Α. Μέγα, ‘Ελληνικαὶ ἑορταὶ καὶ θέματα τῆς λαϊκῆς λατρείας, ‘Αθῆναι 1957, σσ. 89 - 90. Κατὰ Πολίτην, ἐνθ’ ἀντ., σ. 22, ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ίδιος ἐν Λαρίσῃ ἀποδίδεται θαυματουργικὴ δύναμις κατὰ τῆς πανώλους καὶ εἰς τὸν τοπικὸν ἄγιον Βησσαρίωνα, δστις, κατὰ τὸ συναξάριον : «πολλάκις ἐφάνη διώκων τὴν δυσώνυμον πανούκλαν, φανεῖσαν μὲ ἀλλοκότους μορφάφα».

3. Πρβλ. N. Ζουδιανού, ἐνθ’ ἀντ., σ. 279. Καὶ Ἐγκυλ., ‘Πάπυρος - Λαρούς’, τ. 8, σ. 97γ. ‘Ο Κονταρίνι ἐγκατέλιπε τὴν Κρήτην τὸ 1636.

4. Πρβλ. Ιω. Σακκελλιώνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, ‘Αθῆναι 1890, σ. 252. Καὶ Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, σ. 94.

παραχώρησιν εἰς αὐτὸν διαθεσίμου μονῆς δημοσίου δικαίου ἐν Κερκύρᾳ, ἀναγινώσκομεν : «Εἴτα κατὰ τὰς κριτίμους στιγμὰς τῆς πανώλους ἔβοήθησα εἰς τὴν περιθαλψιν καὶ ἐπαγρύπνησιν δύο ἐνοριῶν, ἔνθα παρημέλησα, μὲ προφανεῖς ἀκόμη κινδύνους διὰ τὸν ἑαυτόν μου, πᾶσαν ἄνεσιν»¹. Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἐκδός τὸ ἔγγραφον Κ. Δ. Μέρτζιος, πρόκειται περὶ τῆς ἐνσκηψάσης μετὰ τὸ 1645 πανώλους, ὅτε ὁ Γεράσιμος Βλάχος περιεφέρετο εἰς τὰς ἐνορίας τῶν ἐκκλησιῶν του Παναγιᾶς (Panathia ἐν τῷ ἀπογράφῳ) καὶ Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Παλαιοῦ, περιθάλπων τοὺς προσβληθέντας².

17. Διαρκούσης τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ἔξεδηλώθη καὶ πάλιν φοβερά ἐπιδημία πανώλους (1655). Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ἔχομεν ἴστορικάς καὶ φιλολογικάς μαρτυρίας. Ἐν τῇ ὑπὸ χρονολογίᾳν 2 Σεπτεμβρίου 1669 ἀπαντήσει τοῦ Ἐνετοῦ Ἀρχιστρατήγου τῆς Κρήτης Φραγκίσκου Μοροζίνη, εἰς διάφορα αἰτήματα τῶν τιμαριούχων Κρήτης ἐν δψει τῆς παραδόσεως τοῦ Χάνδακος εἰς τοὺς Τούρκους ἀναγινώσκομεν : «Ἡμεῖς Φραγκίσκος Μοροζίνης ὑπὸ τῆς ἡγεμονίας τῆς Βενετίας (διορισθεῖς) Ἀρχιστράτηγος. Τὸ πιστότατον Κοινὸν καὶ ὁ Λαός τῆς πόλεως ταύτης ἔδωσαν, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ μακροῦ, κοπιώδους, πείσμονος καὶ αἱματηροῦ πολέμου, τὴν πλέον πειστικὴν ἀπόδειξιν σταθερότητος καὶ ἀφοσιώσεως, ἔξοδεύοντες τὰ ἀγαθά των, ὑποβαλλόμενοι εἰς καταστροφὰς ἀνεπανορθώτους πανώλους καὶ λοιμοῦ, πάθη τὰ ὅποια ἔδειξαν εἰς τοὺς ιδίους καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους πόσα τοὺς δύειλονται...»³. Λιμὸς ἐν Κρήτῃ εἶναι μεμερτυρημένος περὶ τὸ 1655⁴, τοῦτο δὲ παρακολουθεῖ καὶ ἐπιδημία πανώλους.

Περὶ τῆς πανώλους ταύτης ἔχομεν καὶ τὰς ἀκολούθους φιλολογικάς μαρτυρίας : Εἰς παρακλητικὸν κανόνα εἰς τὸν Ἀγιον Γεώργιον τὸν Ἀπανωστήφην, συντεθειμένον περὶ τὸ 1655 γίνεται λόγος περὶ βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς καὶ λοιμικῆς νόσου καὶ παρακαλεῖται ὁ ἄγιος ως «τῆς πανώλους δξὺς δλοθρευτῆς καὶ διώκτης» (ὦδὴ γ', 2), δπως λυτρώσηται τὴν νῆσον ἐκ

1. Πρβλ. Κ. Δ. Μέρτζιον, Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, Κρητ. Χρον. Β', 1948, σ. 286.

2. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 289.

3. Πρβλ. Σοφίας Ἀντωνίας δη, Οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν πόλεων τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ πολέμου 1645 - 1669, Θῆσαυρίσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν 4, 1967, σσ. 38 - 52, ἐν σ. 47. Και E. Gerland, Histoire de la Noblesse Crétioise au moyen âge, Paris 1907 σ. 158. Ὁσαύτως Γ. Α. Σήφακα, 'Η πολιορκία τοῦ Χάνδακος κατὰ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ ἐνετικοῦ πεζικοῦ Chiron Marquis de Ville, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν Α', 1938, σ. 255.

4. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐνθύμημα περὶ πείνης τοῦ 1655, περ. «Κρητικά», τ. Α', σ. 16.

τῶν κρισίμων τούτων περιστάσεων¹. Κατὰ τὸν λοιμὸν τοῦτον ἡρημώθη καὶ ἔξηφανίσθη τὸ ἐγγὺς τῆς μονῆς Ἀπανωσήφη χωρίον Ἀγαλαντές².

“Αλλη σύγχρονος φιλολογικὴ μαρτυρία περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου εὑρηται ἐν τῷ μακρῷ ποιήματι τοῦ Κρητὸς ιατροῦ καὶ φιλολόγου Ἀθανασίου Σκληροῦ (1580 - 1664), ἐν ᾧ ἔξιστορεῖ τὰ δεινὰ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τὸν τίτλον : « Ἀθανασίου τοῦ ἐκ Πιζούδων Ἰατροῦ, Θρηγος εἰς τὴν ἑαντοῦ Κρητομήτωρα πάτρην τῆς ἀπάσης νῆσου καταστροφῆς ἔνεκεν »³. Ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ ἀναγινώσκομεν :

Μὴ παντελῶς δὲλωμα ἐν λοιμοῦ φθόρῳ.
Οὐ γάρ μόνη ἦν δῆμοις ἡ θλίβοντα με,
Ἄλλὰ ξυνῆπτο λοιμικῇ δλεθρῷ... .

(Θ., 115 - 117)⁴.

‘Η νόσος φαίνεται ὅτι διαρκεῖ μέχρι τοῦ 1661. ‘Ο Ἀρ. Κούζης σημειοῦ : « Ἡ νόσος ἐπιδημεῖ ἐν Κορίνθῳ, Χίῳ καὶ Κρήτῃ »⁵.

18. Πανώλης τοῦ 1678. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς ὅμιλει αὐτόγραφος μακρὰ ἐπιστολὴ τοῦ προηγουμένου τῆς ἐν ‘Αγίῳ Όρει Μονῆς Διονυσίου Χαραλάμπους, ὑπὸ χρονολογίαν αχοὶ ‘Απριλίου ζ’ (= 7 Απριλίου 1678). ‘Ο ἐν λόγῳ προηγούμενος ἐστάλη ὑπὸ τῆς Μονῆς του εἰς Κρήτην, διὰ νὰ ἐπιτροπεύσῃ τὴν ἐν τῇ νήσῳ μονήν τῆς Κυρᾶς Καβαλαρέας⁶. ‘Η ἐπιστολὴ ἔξεδόθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Β. Λαούρδα⁷, περιέχει δὲ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τῆς πανώλους τοῦ ἔτους 1678. Παραθέτω χαρακτηριστικά τινα ἀποσπάσματα : « Πλὴν πατέρες ἄγιοι τῇ νὰ σᾶς γράφο τὴν κακοφίαν μονῶν διατὴ καθὼς ἥλθαμεν ἵστην Πάρο μοῦ ἵπατ πὸς ἵ πανούκλα κόφητη πολλὰ κακὰ ἵ τὴν Κρήτη ὅπου δὲν εἴνε κανένας τόπος γερός, ἔξι ἐγὸ βάνοντας ἵστο νοῦ μον πὸς ἀν σταθὸς ἵστην Σαντοσίνη ἔναν δύο μήνας θέλει περάσει, καὶ ἐκεῖπο χερότερα ἄναψτε καὶ δὲν εἴρισκα κατὶ νὰ περάσω... »⁸. Περαιτέρω δὲν λόγῳ προηγούμενος περιγράφει τὰς περιπετείας του ἐν τῇ

1. Πρβλ. Ἐ μμ. Πετράκι, ‘Ο Ἀγιος Γεωργιος ὁ Ἀπανωσήφης, Κρητ. Χρον. Γ', 1956, σσ. 29 - 100, ἐν σσ. 56 - 57 (δικανῶν ἐν σσ. 95 - 100).

2. Πρβλ. Πετράκιν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 56.

3. Ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα, ‘Ελληνικά Ἀνέκδοτα, τ. Β’, Αθήνησι 1867.

4. Ἐκδ. Σάθα, σ. 117. Πρβλ. καὶ τοὺς στίχους Γ' 188 - 189 (σ. 37) καὶ Σ' 312 - 314 (σ. 63).

5. Ἐν MEE, τ. 19, σ. 557β.

6. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης βλ. Βασ. Λαούρδα, Κρητικά παλαιογραφικά, Κρητ. Χρον. Θ', 1955, σσ. 479 - 489. ‘Ωσαύτως Παναγ. Γ. Νικολοπούλου, Πρόσθετοι ειδῆσεις περὶ τῆς μονῆς Καβαλλαρέας, Πεπρ. Β' Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Γ', ἐν Αθήναις 1968, σσ. 181 - 186.

7. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 484 - 487.

8. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 484 - 495.

νήσῳ καὶ τὸν φόβον τῆς πανώλους, παρέχει δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν πληροφορίαν, διὰ ἑκ τῆς πανώλους ταῦτης ἀπέθανον 78.000 : «καὶ ἵνε Ἰστό τεντέρη τοῦ πασᾶ γραμένοι ἀνθρωποι ἀποθαμένοι χιλιάδες ἐβδομήντα δικτὼ ἡς ὅλο τὸ ϕέριον τῆς Κρήτης ἀπὸ δέκα χρονῶν καὶ ἀπάνω, ἵδε τὰ μικρὰ ἵνε ἀγραφα καὶ πάλαι ὀλημέρα ἀποθένοντ, καὶ εἰς αὐτὸ δίνω εἰδῆσην τῆς πανοσιότης σας ὡς ἐγνωρίζετε καλλίερον ἀς γένη»¹.

19. Πανώλης ἐν ἔτει 1718. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 5 κώδικα τῆς Μονῆς Ἀγίου Νικολάου, γραφέντα ἐν ἔτει 1718 διὰ χειρὸς Γεδεών ἐπισκόπου Αἰλοποτάμου² ὑπάρχει ἡ ἐνθύμησις (φ. 2a) : «1718 — ἥλθε θανατικὸν Ἰονίον 16»³. Ὁμοία ἐνθύμησις ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν δευτέραν σελίδα τοῦ παραφύλλου τοῦ Δ' τόμου τοῦ βιβλίου : «Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ Ἐκ τοῦ ἐν Μόσχᾳ, ἀδειὰ τῆς ἱερᾶς διαρκούσης Συνόδου πασῶν τῶν Ρωσιῶν, ἐκτυπωθέντος ἀρχαίου ἀλεξανδρινοῦ κώδικος. Μετατυπωθεῖσα ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ... ΑΘΗΝΗΣΙ», ΤΥΠΟΙΣ Χ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ, Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ἀων'», ἔνθα ἀναγινώσκομεν : «1718 Ἰονίον 4 ἥλθε καὶ ἡ πανώλης»⁴. Ἡ πανώλης αὐτὴ ἡ κοιλούθησε φοβερὸν σεισμὸν καὶ λοιμὸν καὶ εἰχε πάμπολλα θύματα⁵.

20. Νέα ἐπιδημία ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1739 - 1740. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 20 κώδικα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου σσ. 54, 56 ἀναφέρονται θάνατοι ἐκ πανώλους κατὰ τὰ ἔτη Ἐγίρας 1152 - 1153 (= 1739 - 1740)⁶.

21. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1759 - 1761 ἀναφέρεται νέα ἐπιδημία πανώλους. Ἡ νόσος ἐπιδημεῖ ἐν Ἀθήναις, Κύπρῳ καὶ Κρήτῃ⁷. Ὁ κῶδιξ τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθ. 9 (νέος) (ἀρ. μεταφρ. N. Σταυρινίδου 2722) παρέχει τὴν πληροφορίαν, διὰ λόγω τῆς ἐνσκηψάσης κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα πανώλους αἱ ἐν τῷ Μ. Κάστρῳ συντεχνίαι, καὶ ιδίᾳ ἡ τῶν ἀρτοποιῶν, ἔζητησαν αὐξῆσιν τῶν ἀποδοχῶν τῶν ἐργατῶν.

22. Πανώλης ἐν ἔτει 1770. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐπληξει κυρίως τὰ Χανιά, δὲν ἔχομεν, δυστυχῶς, ἐπισήμους πληροφορίας. Ποίημα

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 486.

2. Περὶ τούτου βλ. ἀνωτ., σ. 125, σημ. 2.

3. Πρβλ. Σ. π. Λάμπρος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἀνδρου, Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ Γ', 1899, σ. 100.

4. Πρβλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικά σημειώματα, Κρήτη. Χρον. Ζ', 1953, σσ. 93 - 94. Τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Χανίων.

5. Πρβλ. Ι. Δ. Μουρέλλος, Ιστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης 1931, σ. 98.

6. Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν ἐν Ἡρακλείῳ τουρκομαθῆ λόγιον N. Σταυρινίδην, μεταφραστὴν τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου, τὸν ὃποῖον καὶ ἐντεῦθεν εὑχαριστῶ θερμῶς.

7. Πρβλ. MEE, τ. 19, σ. 557β.

δημοτικόν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν πανώλη τοῦ 1770 περιλαμβάνεται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Ἀρ. Κριάρη καὶ ἔχει ώς ἀκολούθως :

‘Ορίσετε Χανιὰ κι ἀποδεχτῆτε,
‘Ρόδον ἀπὸν τὴν Πόλιν μνωιστῆτε.
Λέν εἰν’ εὐτόνῳ ϕόδῳ νὰ μυδίζῃ,
Μόνο πανούκλα εἶναι καὶ θερίζει.
Δευτέρᾳ μέρᾳ βγῆκεν εἰς τὴν χώρα
Καὶ τέρτιον δὲν ἔδωκε μιὰν ὡρα.
Παίσοντες Ῥωμηόνες, ‘Ορθαίονς καὶ ἀγάδες
Καὶ παίσοντες καὶ δασκάλους καὶ χοτζάδες.
Καὶ παίσοντες καὶ κοράσιαν ἀξιωμένα
‘Αποὺ δὲν τά ’χεν ἥλιος θωρεμένα.
Καὶ κάνει τὰ σοκάκια καὶ χορθιοῦσι,
Τὰ δόλια παραθύρια κι ἀραχγιοῦσι...¹.

23. 1793. Ὁ Ἀρ. Κούζης, ἄγνωστον πόθεν ἀντλῶν, ἀναφέρει ἐπιδημίαν πανώλους κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν Θράκῃ καὶ Κρήτῃ².

24. Ἐπιδημία πανώλους ἐν ἔτει 1796. Ὁ γνωστὸς περιηγητὴς G. A. Olivier ἀναφέρει, ὅτι τὴν ἐπιδημίαν μετέδωκεν εἰς Χανιὰ τουρκικὸν ἴστιοφόρον ἐν ἔτει 1796. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ νόσος διήρκεσε πλέον τῶν δύο ἑτῶν καὶ ἀπεδεκάτισε τὸν πληθυσμὸν ἐξαπλωθεῖσα εἰς διλόκληρον τὴν νῆσον³.

25. Πανώλης ἐν Ἡρακλείῳ τὸ 1810. Ὁ Στ. Ξανθουδίδης ἀναφέρει ὅτι ἡ νόσος ἡ κολούθησε τὸν φοβερὸν σεισμὸν τῆς 5 Φεβρουαρίου 1810 ἐν Ἡρακλείῳ. Ἡ ἔντασις τῆς ἐπιδημίας ὑπῆρξε τοιαύτη, «ώστε ἐχορτάριασαν καὶ οἱ κεντρικώτεροι δρόμοι τῆς πόλεως»⁴.

26. Ἀπὸ τοῦ 1817 - 1839 ἡ πανώλης ἐνδημεῖ σχεδόν ἐν Κρήτῃ. Ὁ

1. Πρβλ. Ἀρ. Κριάρη, Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημωδῶν ἀσμάτων..., ἐν Ἀθήναις 1920², σσ. 42 - 43.

2. Ἐν MEE, τ. 19, σ. 557β.

3. Πρβλ. G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Égypte et la Persie..., t. I, A Paris, An 9 (= 1801), p. 422. Μετά τὴν ἐπιδημίαν ἐκτίσθη ἐν Ἡρακλείῳ ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ἱερομονάρου Μελχισεδέκου ΒΔ τοῦ δικλίτου ναοῦ τοῦ σιναϊτικοῦ μετοχίου τοῦ Χάνδακος παρεκκλήσιον πρὸς τιμὴν τοῦ ἀγίου Χαραλάμπους, προστάτου κατὰ τῆς πανώλους (1799). Πρβλ. Ἀρχιμ. Θ. Τζεδάκη, Τρεῖς ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ ἐπιφανῶν τῆς Κρήτης ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τοῦ ΙΘ’ αἰώνος, Πεπρ. Β’ Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Δ’, ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 439, σημ. 2. Ιδιαιτέρως περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἔγραψεν ὁ ΝΙΚ. Ε. Ζευγαδάκης, Τὸ Σιναϊτικὸν παρεκκλήσιον τοῦ ἀγίου Χαραλάμπους..., ἐφημ. «Κρητικὸς Κήρυξ», ἀρ. φ. 144 (11 Φεβρουαρίου 1942). Ο ναΐσκος κατεστράφη τὴν 23 Μαΐου 1941 βομβαρδίσθεις ὑπὸ τῶν Γερμανῶν πρβλ. Θ. Τζεδάκην, ἔνθ’ ἀνωτ.

4. Πρβλ. Στ. Ξανθουδίδου, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σ. 92.

Αύστριακός περιηγητής F. W. Sieber ἐπισκεφθεὶς τὴν Κρήτην ἐν ἔτει 1817 ἀναφέρει πανώλεθρίαν ἐκ πανώλους εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἐπισκόπου Χανίων¹.

Ἡ νόσος ἐσημείωσεν ἔξαρσιν περὶ τὸ 1819 προσβαλοῦσα κυρίως τὸν Χάνδακα. Μνεία περὶ τῆς πανώλους ἑκείνης εὑρηται εἰς ἐπιστολὴν τῆς I. M. Βατοπεδίου «πρὸς τὸν Χριστιανὸν τοῦ Μεγάλου Κάστρου» ὑπὸ χρονολογίαν 30 Αὐγούστου 1829. Ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τῶν θυμάτων τοῦ θανατικοῦ ὑπῆρχαν καὶ Βατοπεδῖοι μοναχοὶ ἀποσταλέντες εἰς Κρήτην : «ἐπειδὴ ἡ μεγάλη περίστασις τοῦ Καιροῦ δὰ τὰς ἀμαοτίας ἡμῶν ἐσυγχώνησε, καὶ ἔθαταν θάθησαν καθὼς καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ οἱ ἡμέτεροι συναδελφοὶ βατοπαιδῖοι οἱ ἀποσταλέντες ἀπὸ τὸ μοναστήριον πρὸ ἐννέα ἥρη χρονίων εἰς τὴν πολιτείαν σας . . . »². Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρχαν καὶ δύο ἐπίσκοποι, ὁ Αὐλοποτάμου (Γεδεών) καὶ ὁ Διοπόλεως Καλλίνικος, ὡς ἀναγνώσκομεν ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου πρὸς τὸν N. Παπαδάκην ὑπὸ χρονολογίαν 6 Αὐγούστου 1900 : «ὅ Διοπόλεως Καλλίνικος καὶ ὁ Αὐλοποτάμου ἦσαν πεθαμένοι μὲ πανώλην εἰς Μονὴν Ἀπεξανῶν πρότερον» (δηλ. πρὸ τῶν σφαγῶν τοῦ 1821)³.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐν Κρήτῃ ἡ πανώλης μαίνεται ἐν τῇ νήσῳ, ἴδιαιτέρως δὲ πλήττει τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον. «Ἡ φοβερὰ αὐτὴ λοιμώδης νόσος (πανώλης) μετεφέρθη εἰς τὴν Κρήτην πρῶτον ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα, τὰ δοῦσα ὁ Μεχμέτ 'Αλῆς ἔστειλεν εἰς βοήθειαν τῶν Τουρκικῶν φρουρῶν τῆς Κρήτης κατὰ Μάϊον τοῦ 1822. Ἐκτοτε μετεδόθη εἰς δλόκληρον τὴν Μεγαλόνησον, ἀλλ' ἵδιως ἐνετοπίσθη εἰς τὸ Ρέθυμνον ὅπου ἐκαλλιεργήθη καὶ ἔλαβε τρομακτικὰς διαστάσεις»⁴.

Ο Γάλλος περιηγητής V. Raulin ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοῦ 1821 καὶ μέχρι τοῦ 1839 ἡ πανώλης ἐνεφανίζετο κατ' ἐπανάληψιν, μόνιμον δ' ἐστίαν τῆς νόσου ἀπετέλει ὁ ναυλοχῶνεις τὸν λιμένα τῆς Σούδας αἰγυπτιακὸς στόλος⁵.

1. Πρβλ. F. W. Sieber, *Reise nach der Insel Kreta*, t. I, Leipzig 1823, σ. 96, καὶ 198 - 199. 'Ωσατῶς Ι. Μουρέλλος, μνημ. Ἑργ., σ. 383.

2. Πρβλ. Εὐμ. Φανούρακη, 'Ανεκδότα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα, Κρητ. Χρον. Τ', 1952, σ. 347 (ἀρ. 125). Περὶ τῆς αὐτῆς ἐπιδημίας βλ. καὶ Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σσ. 87 - 89 (καὶ σημ. 2).

3. Πρβλ. M. Γ. Παρλαμᾶ, 'Ιστορικά καὶ βιογραφικά σημειώματα τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου, Κρητ. Χρον. Γ', 1949, σσ. 292 - 350 (ἡ ἐπιστολὴ ἐν σσ. 348 - 350). Περὶ τοῦ Διοπόλεως Καλλίνικον ὑπάρχει καὶ ἡ ἀπομις, ὅτι ἐφονεύθη κατὰ τὰς βιωτοραγίας τῶν Τουρκῶν ἐν τῷ Μεγάλῳ Κάστρῳ ('Ηρακλείῳ) τὴν 24ην Ιουνίου 1821, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν Κρήτῃ. Πρβλ. N. B. Τωμαδάκη, Σύντομον διάγραμμα τῆς Ιστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Α' - Β', ΔΙΕΕ ΙΔ', 1959, σσ. 3 - 32, ἐν σ. 24.

4. Πρβλ. Ευμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Τὸ πρῶτον Νοσοκομεῖον τῆς Ἐπαναστάσεως (1824), «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονία» 1961, σ. 85.

5. Πρβλ. V. Raulin, *Description physique de l'île de Crète*, t. I, Paris 1869, σσ. 202 - 203.

Είναι ή τελευταία φορὰ καθ' ἥν παρουσιάζεται ἐπιδημία πανώλους ἐν Κρήτῃ.

Κλείων τὴν μικρὰν αὐτὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημῶν τῆς νήσου παραθέτω κατωτέρῳ ἀνέκδοτον εἰσέτι, ἐξ ὅσων γνωρίζω, δημόδες ποίημα περὶ τῆς πανώλους τοῦ 1825, τὸ ὅποιον ἡκουσα εἰς τὸ χωρίον Κρουσῶνα Μαλεβιζίου :

Στὰ χίλια ὀκτακόσα εἰκοσπέντε
κακιὰ κι ἀμάχη πιάσανε οἱ ἀφέντες.
Ο Χάρος κι ἡ πανώγλα τὸ μαθαίνει
ἢ τοὶ δέκα τοῦ Δικέμπων κατεβαίνει.
Πανδίμως βάστα μῆδο καὶ μορίζει
ὁ Χάρος κι ἡ πανώγλα καὶ θεούζει.
Πανδεῖ δὲν παίρνει γοάδες, γεροντάδες,
μόν' παίρνει παλληκάρια καὶ κεράδες.
—Νὰ κάμω θέλω πόρτες ρ' ἀραχνάσονν,
πόρτες καὶ παραθύρια νὰ τὰ βάφονν.
Νὰ κάμω θέλω μάνες νὰ βαφοῦνε,
ὅλόμανχα νὰ βάφονν νὰ φοροῦνε.
Ἐπῆρε Ρωμιοπούλες στολισμένες
ποὺ λάμπανε στὸν ἥλιο οἱ καημένες.
— Μισσεύω, χωριατάκια μον, κι ἀν ζῆτε
στὸν ξαναγνωμό μον δὰ μὲ δῆτε.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΕΥΣΤ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ